

«СХІДНЕ ПИТАННЯ»: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1854–1856 рр.) В ТУРЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження порушеної проблеми у висвітленні турецьких джерел та історіографії* є актуальним тому, що це дає змогу об'єктивно з'ясувати причини, перебіг подій, дипломатичних відносин між державами-учасниками цієї війни та її наслідки. До найбільших війн, пов'язаних зі „східним питанням”, у новій історії належить Кримська війна 1854–1856 рр., яка велася Англією, Францією Туреччиною і Сардинією¹ проти Російської імперії. Щодо причин цієї події слід сказати, що вони пов'язані зі святими місцями та сягають давніх часів. Відомо, що Єрусалим (тур. Kudüs) – важливе місто з точки зору трьох світових релігій: іудаїзму, християнства, мусульманства. З давніх часів тривала суперечка між католиками і православними щодо місць, пов'язаних з Ісусом, та щодо обрядів, пов'язаних з цими місцями. Суперечка цього періоду набула ворожого характеру. Православні віруючі підтримували Росію, а католики – Францію. Висока Порта² намагалася не підтримувати жодну зі сторін, але цар Микола І³, який спрямовував свою політику на знищення Османської держави періоду Танзимату⁴, висував претензії щодо порушення прав православних. Через це виникла думка про те, що до Стамбула слід надіслати Надзвичайного Посла. Цей Посол мав вирішити проблему *Макаамати Мубарек*⁵ на користь царської Росії. Таким Повноважним Послом став князь Меншиков. Він був генерал-губернатором Фінляндії, міністром морського відомства і великим адміралом. Отже, в такій напруженій атмосфері 28 лютого 1853 року він приїхав до Стамбула⁶.

Засновники *Танзимату* були знайомі з російською ворожістю, тож відповідна ворожість стала частиною національної політики Туреччини. Особливо авторитетні

посадові особи османського уряду, сад-разам (прем'єр-міністр) Мустафа Решид-паша та Фуад-паша, були відомі як запеклі вороги царської Росії. Алі-паша все ще ставився нейтрально до ворожості супротивника. М. Решид-паша видавався більше прихильником Англії, а Алі-паша – Франції. У цей час Англія, а після неї Франція були відповідно першою і другою державами у світі. Російська імперія йшла за ними з точки зору військової потуги. Франція під проводом Наполеона III⁷ разом з вікторіанською Англією перебували у стані значного розвитку. Туреччина ж за часів володарювання султана Абдульмеджида I⁸ також розвивалась у міру своїх можливостей і умов, зберігаючи при цьому четверте місце у світі після вищезгаданих країн. Її модернізоване військо досягло такого рівня, що змогло б успішно провести війну проти російського царизму. Але перемога над Російською імперією у можливій війні не є головною темою цього дослідження. Турецьке сухопутне військо було третім у світі після французького й російського. Англія, сухопутне військо якої не було аж таким значним, спиралася на могутній флот. Ці військово-морські сили переважали сили всіх флотів світу⁹.

Після приїзду князя Меншикова до Стамбула міністр закордонних справ османського уряду Фуад-паша Кечеджізаде Великий подав у відставку. Його місце зайняв Рифат-паша. А Наполеон III, проводячи прокатолицьку політику, тиснув на Високу Порту, аби вона жодним чином не йшла на поступки росіянам на шкоду католикам. Османський уряд, який опинився між двох вогнів, щодо священних місць мусульман, православних християн та католиків прийняв рішення про забезпечення охорони мусульманами. Султан Абдульмеджид I видав і розповсюдив

відповідний указ¹⁰. Париж та Петербург дуже здивувалися. Цар і Меншиков були вельми знервовані. Микола I запропонував Англії поділити між собою Османську імперію. Англія, яка боялася, щоб Російська імперія не вийшла до “Білого моря”, обмежилася повідомленням цієї таємної пропозиції Стамбулу. 10 березня Меншиков був прийнятий падишахом і висунув ультиматум Порті, наполягаючи на тому, аби протягом п’яти днів були виконані або відхилені його вимоги. За умови відхилення цих вимог мусульмани мали отримати переваги перед православними у „Макаамати Мубареке”¹¹. Наприкінці 5-го дня, 10 травня, османський уряд в особі Рифата-паші дав відповідь князю Меншикову. Повідомлялося, що в Османській державі статус православних визначено ще указами султанів Мегмеда II Фатіга¹² й Сулеймана Кануні¹³ та що ці закони неможливо порушити; тобто ультиматум відхилили. Це рішення фактично означало війну. Його було ухвалено на позачерговому зібранні меджлісу (парламенту), де головував сам прем’єр-міністр. Із 43 осіб 42 проголосували за таке рішення, а одна – проти. Князь Меншиков разом із працівниками посольства Росії у Стамбулі залишив Туреччину. І політичні зв’язки, які існували між двома імперіями, розірвалися. Микола I¹⁴, що був бундючним, як середньовічний правитель, щойно стало відомо про відхилення ультиматуму, висловився так: „Я відчуваю руку султана у себе на щоці”, повідомляючи тим самим про свій намір розпочати війну¹⁵.

14 травня прем’єрство Мегмеда Алі-паші, яке тривало 7 місяців і 11 днів, закінчилося. Садразамом став Мустафа Наїлі-паша. Через те що він протягом 30 років перебував на посаді губернатора острова Крит, його називали „Критський” (тур. Kiritli). Але правління від старого М.Н.-паші, прихильника керування державою у делікатній формі, переходить до рук колишнього садразаму, котрий доти був переведений до міністерства закордонних справ, – М. Решида-паші Велико-го, засновника *Танзимату*¹⁶. Останній був повновладним правителем у зовнішній політиці й дотримувався думки, що настав час завдати поразки Російській імперії, привести її до стану неспроможності боротися з Туреччиною¹⁷.

Проголошення війни

За даними турецьких джерел, війна між Російською імперією та Османською державою фактично почалася 3 липня 1853 р., а офіційно проголошена 4 жовтня. Йдеться про те, що 3 липня Російська імперія, маючи 35 тис. військових і 72 гармати, розпочала наступ під командуванням князя Горчакова на Румунію, яка вважалася одним з турецьких еялетів¹⁸. Цей напад не означав початку війни проти Туреччини, про що повідомили усім європейським столицям. Царський уряд погодився залишити Румунію, щойно Порта визнає права православних. Але це суперечило пропозиції поділити Османську імперію, яку подавав цар Микола I до Англії кількома тижнями раніш¹⁹.

У зв’язку з цим Австрійська імперія і Пруське королівство запропонували провести конференцію на високому рівні у Стамбулі та Петербурзі й обговорити умови уникнення війни. Росія прийняла саму ідею проведення конференції, а Решид-паша, який вважав, що більше не матиме такої нагоди примусити Російську імперію схилитися перед ним, відкинув цю пропозицію²⁰.

Меджліс османського уряду у складі 163 осіб зібрався 26 вересня у султанському палаці й вирішив розпочати війну проти Росії. 29 вересня це рішення було затверджено султанським указом, і 4 жовтня 1853 року всі столиці були повідомлені про оголошення війни Російській імперії²¹.

Упродовж цього проміжку часу на Кавказі та вздовж берегів річки Дунай було проведено мобілізацію військ. У дунайській армії під командуванням маршала Омера-паші проти 152 тисяч солдатів князя Горчакова було виставлено 133 тисячі військовиків Абдулькеріма Надіра-паші. На Кавказі 160-тисячній російській армії під командуванням Муравйова протистояло 150 тисяч воїнів під орудою маршала Абдулькеріма Надіра (Абді) паші. У той час як турецькі гарнізони перебували на дунайських берегах, лише частина армії, підтягнутої до фронту, була сформована й оснащена сучасному. Губернатори Єгипту і Тунісу також спорядили і відіслали необхідні військові загоны. Але кількість резервного війська, яке Росія могла поступово спрямувати на турецький фронт, набагато

переважала ту кількість, якої сподівалися турки²².

Як уже зазначалося вище, початок війни між двома державами офіційно проголошено 4 жовтня 1853 р., а 23 жовтня артилерійський вогонь став явною ознакою початку воєнної кампанії, котра тривала до 1856 року. Того ж дня росіяни втратили 300 військових. Омер-паша 27 жовтня, перетнувши р. Дунай з боку Відня і рухаючись у східному напрямку, минув Румунію та захопив м. Калафат. Одночасно Омер-паша передислокував армію з Тутракана та Йеркойя до Румунії і, не заважаючи ворогу розвивати наступ на Бухарест, невдовзі став повновладним володарем становища в регіоні. 5 листопада в Олтенічі (тур. *Oltenița*) на південному сході м. Бухареста та біля Тутракана Омер-паша повністю розбив військовий корпус генерала Данненберга. Внаслідок цього загинуло 1200 росіян, тисячі з них зазнали поранень, а незначна частина втекла до Бухареста²³.

У цей час згаданий воєначальник Абдалькерім Надір (Абді) паша, що перебував на кавказькому фронті, незважаючи на підтримку Шейха Шаміля²⁴, не зміг досягти успіху, подібного до перемоги Омера-паші. Тому командиром війська на фронті став Агмед-паша, начальник штабу тамтешньої армії²⁵.

Синопська трагедія

Наприкінці листопада 1853 р. від Босфору до Батумі вирушила флотилія для забезпечення провіантом османських військових сил. У зв'язку з несприятливими погодними умовами командувач флотилією Осман-паша наказав зупинитися в порту міста Синопа до припинення шторму.

27 листопада на синопському обрії з'явилася російська ескадра адмірала Нахімова з 8 військових кораблів, 2 фрегатів і 2 пароплавів. Незважаючи на те що їхня поява для Османа-паші стала несподіванкою, він прийняв рішення не уникати бою.

Адмірал Нахімов, головнокомандувач чорноморського російського флоту, 30 листопада 1853 року здійснив напад на турецьку флотилію, що складалася з 12 частин і була розміщена у Синопі під командуванням Османа-паші. Російська ескадра мала 318 гармат, а турецька – 280. Штурм виявився успішним. Було потоплено весь

турецький флот. Загинуло понад 2000 турецьких вояків, а 3 офіцери та 125 солдатів потрапило в полон. Поранений Осман-паша також потрапив у полон. Більшість російських кораблів отримали значну кількість пробоїн, 6 турецьких торговельних кораблів, які стояли в синопській гавані, також було потоплено. У самому Синопі внаслідок артилерійського обстрілу зруйновано 2500 житлових будинків, були втрати серед мирного населення.

Синопська трагедія спричинила ухвалення Францією та Англією політичних рішень щодо проголошення війни Російській імперії. Посол Англії у Стамбулі Стратфорд Рекліф (Stratford Redcliff), коли дізнався про згадану трагедію, промовив: „Хвала Господу, що починається війна”. Тобто він давно хотів, щоб у війну вступили також Англія та Франція²⁶, які доти на це не зважувалися. У ліберальних засобах масової інформації Європи зазначалося, що напад на турецьке місте Синоп став приводом для розгортання великої воєнної кампанії супроти царської Росії²⁷.

Створення коаліції

Суперечка між Російською та Османською імперіями перетворилася на проблему всієї Європи.

Після синопської трагедії королева Вікторія і Наполеон III ще пропонували провести мирні переговори для розв'язання конфлікту між названими імперіями. Але цар не погодився. Тому-то Париж та Лондон направили ультиматум цареві, однак у відповідь він наказав своїй армії здійснити 9 лютого 1854 р. наступ через річку Дунай. Внаслідок такого нехтування Франція й Англія оголосили 12 березня 1854 р. про спільну з Туреччиною боротьбу проти Росії. Воєнні події розгорнулися в околицях Османської імперії: на Балканах, в Румелі, Анатолії й Криму²⁸.

Події на Дунаї

28 грудня 1854 року російське військо, перетнувши р. Дунай і захопивши Ізмаїл, Добруджу та Сілістру, де турки оборонялися блискуче, здійснило загальний наступ. Турецький командир Ферік Назир Агмед-паша, начальник штабу армії Омера-паші, який перебував у місті Чатана, 5 січня 1854 р. знову розбив російську армію, цього разу біля міста Калафа-

та. Російське командування, аби взяти реванш, намірялося захопити Калафат і витіснити турків на протилежний берег Дунаю (з Румунії до Болгарії), тому розпочало велику п'ятиденну атаку. Але вона не дала бажаних результатів. Розгромлена російська армія відходила до Бухареста. Цар звільнив князя Горчакова з посади головнокомандувача і призначив на його місце маршала Паскевича²⁹.

У цей час французькі й англійські сили прибули від м. Геліболу до м. Варни на допомогу туркам. Під час цих подій Австрія виступила з вимогою, щоб російське військо залишило Ефлак (Валахію) та Богдану (Молдову). Для захисту цих двох країв ще 30 вересня 1854 року була підписана угода між Австрією та Туреччиною. Таким чином, Австрія здобула право контролю над Дунайським регіоном. Після цього союзники, аби примусити царя до замирення, відкрили кримський фронт. Коаліційні сили (Англія, Франція і Туреччина) були впевнені, що війна незабаром закінчиться їхньою перемогою. У майбутній перемозі вони вбачали вирішення суттєвих проблем розвитку міжнародних економічних та політичних відносин. Наприклад, заборона перебування російського флоту на Середземному морі гарантувала б безпеку морських шляхів з Англії до Індії, а також до столиці Османської держави – Стамбула (а значить, і Босфорської протоки), а ще збереження торговельних інтересів Франції в Середземномор'ї³⁰.

Відкриття кримського фронту

Морські сили союзників становили 89 військових і 267 вантажних кораблів, на яких 20 вересня 1854 року для відкриття кримського фронту було передислоковано 30 тис. французьких, 21 тис. англійських і 60 тис. турецьких вояків. Навесні 1855 року чисельність армії союзників сягала 140 тис. осіб, тоді як російська армія налічувала 51 тис. солдатів та 32 кораблі, які обороняли м. Севастополь³¹.

Тривала запекла битва навколо Севастополя. 10 вересня 1855 року союзники вступили у місто, зруйноване дощенту. У цій битві російське військо щодня втрачало близько 1 тис. загиблими.

Під ту пору командир Омер-паша здобув остаточну перемогу над російським військом у Євпаторії. Слід підкреслити, що

й росіяни здобули, але на іншому фронті: 22 грудня 1855 року заволоділи містом Каром у Східній Анатолії Туреччини³².

Оскільки перебіг цих подій зайшов далеко, французький імператор Наполеон III³³ 27 лютого 1854 року запропонував царю Миколі I припинити війну. Пропозиція була висловлена на прохання Решида-паші до французького імператора виступити у ролі посередника. Цар, оцінюючи її як зраду французами та англійцями християнської релігії, виступив із заявою, у якій звинувачував їх у недалекоглядному потуранні туркам-мусульманам³⁴.

У XIX ст. інтенсивно розвивалася так звана „дипломатія престижу” (тур. *Prestij Diplomasi*). Обурений Наполеон III почав схилити Лондон розпочати війну проти Російської імперії. Англія, яка вже давно мріяла про це і занепокоєно спостерігала, як російське військо просувається на південному напрямку, прислухалась до думки Наполеона III. Не залишалося жодної причини, щоб не розпочати війну. Потім Наполеон III, який під час кримської кампанії зазнав великих збитків, сердився на Решида-пашу, що той створив своєрідну комбінацію для залучення до війни Франції. Він у цім відверто винував засновників *Танзимату*³⁵.

Турецькі джерела дають важливі відомості про те, що 6 лютого 1854 року, після того як посли Англії та Франції залишили Петербург, були розірвані російсько-англійські та російсько-французькі дипломатичні відносини. Цар припустився низки політичних помилок і з дипломатичної точки зору програв війну ще з самого її початку, відхиливши пропозицію французького імператора щодо проведення турецько-російських мирних переговорів³⁶.

Невелика Греція, яка під ту пору мала 1/3 тієї площі, що вона має сьогодні, аби здобути щось у цій кампанії, де зішлись великі держави, не соромилася брати участь у воєнних сутичках. Вона сподівалася, що Туреччина сама піде на поступки у смертельній війні з Російською імперією і що давні та сильні грецькі захисники, такі як Франція й Англія, тільки допоможуть домогтися цих поступок. Однак Англія та Франція, перебуваючи на порозі великої війни, в жодному разі не змогли б діяти проти Туреччини, яка

вже вважалась їхнім союзником у цій кампанії³⁷.

Слід також зазначити, що греки, які мали підтримку росіян, хотіли відвоювати в Османській імперії Тесалію (Tesalya), а за можливості – й Епір (Epir). Греки у цих областях³⁸ становили меншість, що сягала 50% людності. Розпочавши партизанську війну, греки спричинили безлад у цих областях. Напавши на беззахисні турецькі та албанські села, греки страчували всіх. Партизанськими загонами командували генерали Гривас і Тсавеллас³⁹. Унаслідок цих подій Порта 9 березня повернула вірчу грамоту грецькому послові та відкликала свого дипломата з Афін. Було захоплено й конфісковано всі грецькі кораблі та їхнє майно, що були на османській території. Фуад-паша, маючи надзвичайні повноваження, намагався якнайшвидше навести порядок у регіонах Тесалія та Епір⁴⁰.

У простудійованих нами енциклопедичних матеріалах йдеться також про те, що згідно з умовами стамбульської угоди від 12 березня 1854 року королева Вікторія та імператор Наполеон III на запрошення султана Абдульмеджида I погодилися бути союзниками Туреччини проти Російської імперії. За цією угодою, підписаною М. Решидом-пашею, кожна з трьох країн, зокрема, не могла укласти мирної угоди з Росією; війну мала продовжувати коаліція, утворена головнокомандувачами трьох держав; кожен із трьох союзників не мав права бути головнокомандувачем усього війська; сухопутні та морські сили Англії і Франції, які прибудуть до Туреччини, діятимуть у рамках турецьких законів; по закінченні війни перемога буде спільною. З огляду на виниклий союз російське військо вирішило негайно вчинити напад на турків, поки ще на допомогу їм не наспіли союзники⁴¹.

23 березня ціною вбивства кількох тисяч людей вони захопили Добруджу⁴². 27 березня Англія та Франція офіційно оголосили війну Російській імперії. 31 березня перші сили коаліції вступили до міста Геліболу. Французами командував маршал Лерой де Сант-Арно, англійцями – маршал Лорд Раглан⁴³.

У цей час, 17 квітня 1854 року, Омер-паша, вигравши битву на калафатському плацдармі (тур. Kalafat meydan savaşı), 80 км переслідував російське військо, яке

втікало аж до Крайова. 22 квітня флотилія союзників бомбардувала Одесу і захопила 13 кораблів супротивника в її гавані. У поході на Одесу втрати союзників становили 2 загиблих і 18 поранених воїнів. 5 травня один із французьких військових корпусів підійшов до м. Піре (Pire) і через три роки війни захопив грецькі міста Піре та Афіни, внаслідок чого грецький уряд, прибічник царської Росії, занепав⁴⁴.

15 травня 1854 р. російське військо у Південній Добруджі розпочало штурм Сілістри, відомої турецької фортеці на березі Дунаю. Облогою керував сам головнокомандувач, маршал Паскевич. 130 російських гармат почали обстрілювати фортецю, яку захищало 10 тисяч турецьких військових під рукою Феріка Муси-паші. Бій був запеклим. Облога Сілістри тривала до 25 червня 1854 року⁴⁵. 9 червня того року маршала Паскевича тяжко поранили, і він мусив повернутися на батьківщину. На його місце цар знову настановив князя Горчакова. Але російські воїни зупинилися перед Сілістрою, і в міру того як їхнє становище поступово ускладнювалося, вони зазнавали значних утрат. 13 червня того року було поранено також і князя Горчакова. Генерал Шілдер загинув, а генерал Лудерс зазнав смертельного поранення. Під час бою того дня російські втрати сягнули 1 тис. загиблих і 2 тис. поранених, а турецькі – 900 загиблих та поранених. Російські гармати та прапори потрапили до рук турків. 80-тисячна російська армія зазнала поразки від 10-тисячної турецької армії. П'єса Намика Кемаля „Витчизна чи Сілістра” увічнила героїзм, який виявили турки в цій битві⁴⁶.

Російське військо, повністю втративши від 15 червня бойову ініціативу, під натиском турецької армії вже 25 червня зняло облогу, яка тривала 41 день. Внаслідок цієї війни 80-тисячне російське військо, яке налічувало 15 тис. загиблих і 25 тис. поранених, залишило поле бою. Також загинуло 9 його генералів, окрім того, два генерали та один маршал були тяжко поранені та ще один маршал мав легкі поранення. А командувачу артилерії османського війська Муси-паші, який героїчно обороняв Сілістру, через 3 дні після зняття облоги присвоїли звання маршала. Наступного дня маршал Муса-паша загинув на полі бою від влучного пострілу ворога⁴⁷.

Після поразки у Сілістрійській війні

російське військо, щоб уникнути сильного удару турецької армії під командуванням Омера-паші, залишило Ефлак⁴⁸ і перейшло до Богдану⁴⁹. Тоді ж, а саме 29 травня 1854 року, Мустафа Наїлі-паша, який займав посаду садразама (великий візир, прем'єр-міністр) упродовж року і 17 днів, був звільнений. Кибрисли Мегмед-паша, якому виповнився 41 рік, став великим візиром⁵⁰.

Військо Омера-паші на Єркьоюнському плацдармі (тур. *Yerköyü meydan savaşı*) 8 липня того року також перемогло у битві – втрати ворога становили 6000 загиблих, серед них – два генерали. Турки розпочали звільнення Ефлаку⁵¹. 6 серпня вони ввійшли до Бухареста під час великої демонстрації румунів, які „задихалися” від російської тиранії. Під ту пору у Варні розташувалося 40 тис. французького та 15 тис. англійського війська, при цьому флот союзників дислокувався на Чорному морі. Військова рада союзників, яка зібралася у Варні 21 липня, вирішила

висадити армію на територію Криму. Так закінчився період, коли турки самі протистояли російській армії. Далі вони мали боротися разом із союзниками, які були впевнені у майбутній перемозі⁵².

Отже, головні події розгорнулись на Кримському півострові, починаючи з 14 вересня 1854 року. Йдеться про те, що перші військові загоны, які прийшли до Криму 24 вересня, склалися з 24 тис. французів, 22 тис. англійців та 7 тис. турків. Турецькими військовими командував Ферік Рустем-паша. Ці сили підтримувалися військовими кораблями, 15 з яких належали французам, 10 – англійцям і 9 – туркам. Головнокомандувачем турецького флоту був Агмед-паша Кайсерілі. Упродовж короткого часу біля Криму зосередилося понад 50 військових та понад 300 транспортних кораблів коаліції. На чолі 40-тисячної російської армії стояв князь Меншиков, який приїздив до Стамбула як Надзвичайний Посол. З часом сили двох сторін мали зрости та зміцніти⁵³.

*У цьому дослідженні, яке показує турецький погляд на події 1854–1856 років, використано матеріали про Кримську війну, які містяться в Турецькій енциклопедії, та османські архівні документи.

¹ Тур. *Sardinia*, італ. *Sardegna*. Після Сицилії Сардинія є найбільшим островом і автономною областю Італії.

² Назва походить від французького слово *porte* чи латинського слово *porta*, що означає „висока брама, вхід до палацу османського уряду та володаря”. Вживаються також терміни Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта.

³ Микола I (1796–1855) – російський імператор (1825–1855). Його політика щодо України була скерована на придушення українського національно-політичного руху, унаслідок чого було ліквідовано Кирило-Мефодіївське товариство, скасовано Магдебурзьке право тощо (*Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 361).

⁴ Тур. *Tanzimat* – період розвитку османсько-турецької писемності під впливом західної літератури, 1860–1911 рр.

⁵ Тур. *Makkaamât-ı Mübâreke* – місця в Єрусалимі, які вважаються святими для християн, мусульман та іудеїв.

⁶ *Türk Ansiklopedisi (TA)* (Турецька енциклопедія). *Kırım savaşı* (Кримська війна). – Ankara, 1975. – Cilt., XXII. – S. 58–62.

⁷ Французький імператор (1852–1870 рр.).

⁸ Роки правління: 1839–1861.

⁹ TA. – Op. cit. – S. 58–62.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Див. прим. 5 ц. ст.

¹² Роки правління: 1444–1445, 1445–1446, 1451–1458.

¹³ Роки правління: 1520–1566.

¹⁴ Див. прим. 3 ц. ст.

¹⁵ ТА. – Op. cit. – S. 58–62.

¹⁶ Див. прим. 4 ц. ст.

¹⁷ ТА. – Op. cit. – S. 58–62.

¹⁸ Адміністративна територія, область, яка входила до складу Османської держави і мала військову форму правління (*Parlatır İsmail, Gözaydın Nevzat, Zülfikar Hamza. Türkçe Sözlük.* – Ankara, 1998. – Cilt, 1. – S. 749).

¹⁹ ТА. – Op. cit. – S. 58–62.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Видатний громадський та політичний діяч, котрий очолював національно-визвольний рух чеченського народу у XIX столітті.

²⁵ ТА. – Op. cit. – S. 58–62.

²⁶ *Karal Ziya Enver. Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856) (Османська історія періоду нових конституційних реформ і Танзимату).* – Ankara, 1999. – V. Cilt. – S. 235–245.

²⁷ *Karal Z.E.* – Op. cit. – S. 236; також докладно див.: Туранли Ф. Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи / Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики (Пам'яті Омеляна Прицака) / Відп. ред. В.В. Лучик. – К.: ВПЦ НаУКМА, 2010. – С. 202–210.

²⁸ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Karal Ziya Enver.* – Op. cit. – S. 238–239.

²⁹ ТА. – Op. cit. – S. 238–239.

³⁰ ТА. – Op. cit. – S. 239–240.

³¹ Ibidem.

³² Див. прим. 7 ц. ст.

³³ *Özcan Besim. Kırım Savaşı (Кримська війна) // Osmanlı (книга про османів у 12 томах).* – Ankara: 1999. – Cilt. 2. – S. 97–112.

³⁴ Див. прим. 4 ц. ст.

³⁵ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 103.

³⁶ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 104.

³⁷ Див. прим. 18 ц. ст.

³⁸ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 104.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Тур. Dobruca, болгар. Dobrudja, рум. Dobrogea – область, розташована на кордоні між Румунією та Болгарією. Північна частина Добруджі належить до Румунії, південна – до Болгарії. З півдня ця область оточена Деліорманом (Deliorman), на півночі вона простягається до Тульчі (Tulça) та Ісакчі (İsakçı), схід омивається Чорним морем, а захід межує з річкою Дунай. Добруджа, яка розташована на межі перехрещення геологічних і морфологічних явищ, поділяється на три райони. Територія Деліорман-Бабадаги (Deliorman-Babadagi) у вигляді схилів висотою 450 м простягається на північ. Основний район Добруджі – рівнина, що розташована на висоті 120 м над рівнем моря. Район Тульча (рум. Tulcea) – плато, висота якого коливається між 200–500 м. Добруджа – переважно неплодоносна земля. На півночі ростуть дубові та липові ліси, а на півдні земля покрита чагарниками. Міста в основному розміщені вздовж Чорного моря та річки Дунай. Найбільше з них – Констанца (рум. Constanta). Важливими центрами є також такі міста, як Сілістра (рум. Silistra), Бабадаг (рум. Babadag), Ісакча (рум. Isaccea), Тульча (рум. Tulcea), Балик (рум. Balcic), Меджидіє (рум. Medjidia) та Каліакра (рум. Caliacra). Коли Добруджа входила до Румунського королівства, її площа становила 23349 км². Основною частиною населення були турки. У зв'язку з інтенсивним рухом емігрантів, який почався у 1878 році, сьогодні це болгари і румуни.

Протягом всієї історії свого формування Добруджа була перетином шляхів багатьох племен, тягнеться від Чорного моря і до Балкан (*Türk Ansiklopedesi. Dobruca.* – Ankara, 1966. – Cilt. XIII. – S. 405–406).

⁴³ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 97–112.

⁴⁴ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 97–112.

⁴⁵ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 97–112.

⁴⁶ ТА. – Op. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Op. cit. – S. 97–112.

⁴⁷ ТА. – Ор. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Ор. cit. – S. 97–112.

⁴⁸ Інша назва Валахія – область Румунії. *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сенаї та Г. Султана як історичні джерела. – К., 2000. Надруковано на поліграфічній дільниці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – С. 137.

⁴⁹ Сучасна Молдова, одна з двох областей Румунії, друга називається Ефлак. Див. там само.

⁵⁰ *Karal Ziya Enver. Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri: 1789–1856) Османська історія періоду нових конституційних реформ і Танзимату.* – Ankara, 1999. –V. Cilt. – S. 252–253.

⁵¹ Див. прим. 47 ц. ст.

⁵² Йдеться про Англію та Францію.

⁵³ ТА. – Ор. cit. – S. 58–62; *Özcan B.* – Ор. cit. – S. 97–112.